
УДК 811.161.2'367.635'37

Мирослава Баган
м. Київ

ЗАПЕРЕЧЕННЯ ЯК ЗАСІБ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРЕЦЕДЕНТНИХ ФЕНОМЕНІВ

Статтю присвячено дослідженню структури, семантики та функцій прецедентних феноменів, трансформованих за допомогою заперечних компонентів. З'ясовано межі та способи такої трансформації. Визначено семантичні й комунікативно-прагматичні причини використання негативів у структурі прецедентних феноменів. Установлено типи прецедентних феноменів, що найчастіше зазнають трансформації, схарактеризовано їхні функції та сферу вживання.

Ключові слова: прецедентний феномен, трансформований прецедентний феномен, трансформоване прецедентне висловлення, трансформоване прецедентне ім'я, заперечення, заперечний компонент, комунікативно-прагматична функція, оцінна функція.

Трансформація прецедентних феноменів за допомогою заперечних компонентів є поширеним, але маловивченим явищем сучасного українського мовлення. Для поглиблення відомостей про особливості функціонування прецедентних феноменів важливо з'ясувати роль заперечення в модифікації їхньої структури та первісного змісту.

У сучасному мовознавстві прецедентними феноменами називають змістові компоненти, що добре відомі всім представникам національно-лінгво-культурної спільноти, актуальні в когнітивному (пізнавальному та емоційному) плані, до них постійно апелюють у мовленні тієї чи тієї національно-лінгвокультурної спільноти [10: 170]. Прецедентні феномени виділяють на підставі таких ознак, як загальновідомість у певному соціумі, належність до національної культури, здатність виконувати роль символу, еталона якого-небудь явища, ситуації чи ознаки [8: 216; 10: 170–171; 15: 591; 13: 56]. Широке вжи-

© М.П. БАГАН, 2014

вання прецедентних феноменів у текстах художнього та публіцистичного стилів мовлення зумовлене їхньою семантичною місткістю та функціональною потужністю.

Дослідженню функціонального потенціалу прецедентних феноменів присвячено чимало праць [13; 6; 9; 12]. Установлено, що вони виконують оцінну, естетичну, евфемістичну, ігрову, моделювальну та інші функції [13: 138]. Перевагою прецедентних феноменів над іншими виражальними засобами є їхня властивість породжувати широкі асоціативні зв'язки, активувати культурну й етнокультурну інформацію, надавати текстам діалогічного звучання та семантичної багатомірності [7: 159]. Запропоновано типології прецедентних висловлень за їхніми семантичними ознаками [6: 83], способом уживання [8: 217] та рівнем прецедентності [15: 591].

Проте маловивченою досі є проблема трансформації прецедентних феноменів. Мовознавці здебільшого лише констатують, що трансформація прецедентних феноменів уможливорює гнучкіше й ефективніше використання їх для увиразнення додаткових змістових нюансів у кожній конкретній мовленнєвій ситуації [13: 48; 12: 7]. Серед способів трансформації прецедентних феноменів виділяють переважно заміну лексичного компонента (тобто лексичну субституцію), усичення лексичного компонента, зміну морфологічних особливостей одиниці, додавання лексичного компонента, контамінацію кількох прецедентних феноменів, зміну комунікативної настанови прецедентного висловлення [12: 7]. За нашими спостереженнями, досить поширеним способом трансформації прецедентних феноменів є також заперечення, що виявляється у введенні до стверджувального за своєю формою прецедентного феномену заперечного оператора, зокрема заперечних часток *не, ні* або заперечного прийменника *без* (пор.: *Не все геніальне просте* (День, 29.07.2011); *Партія регіонів ... без регіонів* (День, 14.05.2014), або в заміні слова — компонента прецедентного феномену, що не має заперечного маркера, словом із заперечним формантом (пор.: *Інститут «неукраїнознавства»* (Україна молода, 18.03.2014). Трансформовані за допомогою заперечних компонентів прецедентні феномени ще не були об'єктом вивчення в українському мовознавстві, тому видається актуальним і важливим дослідити причини видозміни таких прецедентних одиниць та їхні функції в сучасному українському мовленні.

Мета статті — з'ясувати семантичні й комунікативні передумови трансформації прецедентних феноменів засобами негації, установити межі та функціональні параметри такої трансформації.

За своєю семантикою та структурою прецедентні феномени не однорідні. Традиційно їх поділяють на прецедентні ситуації, прецедентні тексти, прецедентні імена та прецедентні висловлення [6: 47–48; 13: 79]. Прецедентні ситуації — це певні «еталонні» ситуації з якимись характерними ознаками, їх передають назвами загальновідомих місць, ситуацій (пор.: *Чорнобильська катастрофа, Сорочинський ярмарок*), а

також ідіоматичними висловами на зразок *ні кола, ні двора, як у Бога за пазухою*. Прецедентні тексти — відомі твори, згадані в інших текстах для актуалізації міжтекстових зв'язків, пор.: *Одіссея Олени Лук'янової* (День, 7.03.2008). Прецедентні імена — імена знаних людей, персонажів, артефактів, що пов'язані з певними прецедентними ситуаціями чи відомими творами і асоціюються з деякими ознаками, пор.: *Маруся Чурай, Лис Микита, цап-відбувайло, булава*. Прецедентні висловлення — завершені й самодостатні одиниці (цитати, а також паремії), які передають певний цілісний зміст, що не дорівнює сумі значень їхніх складників, напр.: *Хіба ревуть воли, як ясла повні? Без надії сподіваюсь; Козацькому роду нема переводу*.

За нашими спостереженнями, заперечення використовують здебільшого для трансформації прецедентних висловлень, пор.: *Дніпро не реве, а тільки стогне* (День, 12.10.2012); *Не все геніальне просте* (День, 29.07.2011); *Не воювати з вітряками!* (День, 8.02.2012). Активне вживання заперечних операторів саме в структурі прецедентних висловлень, імовірно, можна пояснити тим, що вони мають переважно форму предикативної одиниці, а найтипівішим способом реалізації логічного заперечення вважають якраз використання граматичних негаторів у структурі речення [2: 79; 18: 111; 14: 10; 1: 15–16]. Отже, сама структура прецедентних висловлень є зручною для введення до них заперечного компонента.

Дуже цікавим є питання, чому мовці надають прецедентному висловленню саме заперечної форми, адже введення негатора призводить не до часткової модифікації змісту прецедентного висловлення, а до його кардинальної зміни. Якщо прецедентне висловлення у своїй типовій формі виражало якесь узагальнення, то після введення негатора воно, навпаки, спростовує це узагальнення, іноді досить категорично, пор.: *третій зайвий і Третій не зайвий* (<http://clipnews.info/newstopic.htm?id=76069>); *Усе геніальне — просте і Не все геніальне просте* (День, 29.07.2011). Дослідники відзначають, що заперечення пов'язане з «уявленням про істинність і хибність» [19: 270], його вживання зумовлене бажанням автора скорегувати певні хибні припущення [20: 79–80; 16: 118]. У зв'язку з цим постає питання: заперечні оператори вводять до складу прецедентних висловлень для того, щоб спростувати їх як хибні, такі, що втратили свою актуальність, чи для реалізації інших цілей?

Трансформація прецедентних висловлень заперечними компонентами здебільшого спрямована не на спростування якихось відомих положень, а для творення на їхній основі нових епатажних (іноді викривальних, іноді полемічних) узагальнень. Не випадково їх активно використовують у заголовках, різноманітних гаслах, рекламі, тобто в таких дискурсивних одиницях, які повинні найефективніше вплинути на сприймачів, привернути їхню увагу, налаштувати на виявлення чогось нового і нетипового.

Уведення негатора до прецедентних висловлень нерідко зумовлене бажанням автора акцентувати на порушенні загальноприйнятих у суспільстві норм, недотриманні кимсь узятих зобов'язань або загалом на неналежному стані чого-небудь. Наприклад, автор називає свою статтю, у якій ідеться про цілком реальні випадки невинуватої прискіпливості міліціонерів до мирних громадян, заголовком «*Не з народом*» (День, 17.07.2013), видозмінюючи за допомогою заперечення та усічення прецедентне висловлення «*Міліція з народом!*». Трансформація відомого гасла дає змогу лаконічно й дуже влучно схарактеризувати негідну поведінку міліціонерів. Крім того, такий заголовок актуалізує спогади про політичні події минулих років, коли народ висловив вотум довіри міліції і визначив її пряме призначення захищати простих громадян, а не принижувати їх. Завдяки такому історичному підтексту аналізований заголовок звучить особливо докірливо й викривально.

Трансформовані за допомогою заперечення прецедентні висловлення використовують ще й для того, щоб анонсувати якісь нововведення, новаторські починання або нестандартний підхід до розв'язання якої-небудь проблеми. Наприклад, статтю про альтернативні джерела енергії та потребу відновлення призабутих способів її вироблення автор називає «*Не воювати з вітряками!*» (День, 8.02.2012), трансформуючи негатором відомий фразеологізм *воювати з вітряками*. Таким заголовком він одразу засвідчує новаторський характер своєї статті, натякає на переосмислення традиційної думки про вітряки як джерело видобутку енергії. Отже, якщо використання прецедентних висловлень дає змогу авторові асоціювати описувану подію чи явище з уже відомими подіями чи явищами, то введення заперечного компонента сприяє увиразненню відмінностей, специфічності нової події, явища на протиположному вже знайомим аналогам.

Трансформовані заперечним компонентом прецедентні висловлення дуже продуктивні в гаслах та настановах. Наприклад, відоме українське прислів'я *Моя хата скраю*, яке впродовж тривалого часу вважали ознакою типового для українців способу «притаєного існування», «звуженням» їхньої «сфери життєвих контактів зі світом» [11: 53], восени 2004 р. за допомогою заперечного оператора та заміни особового займенника *моя* на займенник *наша* було трансформоване в гасло «*Наша хата не скраю. Наша хата — Майдан!*». Надання заперечної форми відомому прислів'ю засвідчило відмову громадян від байдужого, замкненого стилю життя, їхній перехід до активного і вимогливого відстоювання власних інтересів. Ефективність такого заклику-настанови зумовлена, по-перше, тим, що він ґрунтується на близькому для народу вислові, а по-друге, заперечення надає йому принципово нового, прогресивного звучання. Широке використання заперечення у складі прецедентних висловлень спричинене його рушійною властивістю, адже у філософії заперечення вважають запорукою будь-якого розвитку, руху [3: 97], засобом переходу на вищий рівень пізнання [17: 291].

Прецедентні висловлення в не типовій для них заперечній формі звучать проблемніше, сигналізують про наявність певної неоднозначної ситуації, пор.: *Хліба не треба видовищ!* (коли розділовий знак є доречним) (День, 16.04.2014).

Дещо рідше заперечення використовують для трансформації прецедентних імен. Загалом їх вважають дуже ефективним засобом вираження оцінки, оскільки вони вможливають паралелі між діяльністю, поглядами, особистими якостями законного носія імені та об'єкта вторинної номінації [13: 36; 9: 4–5]. Справді, називаючи дитину Котигорошком, батьки акцентують передусім на її силі та розвинених фізичних особливостях; Дон Кіхотам величають людей благородних, але замріяних, не спроможних реально оцінювати обставини; Язикатою Хвеською зневажливо обзивають тих, хто не вміє зберігати таємниць тощо. Оцінна функція прецедентних імен потужна завдяки тому, що вони сформувалися на основі стереотипних уявлень конкретної лінгвокультурної спільноти про норми поведінки, позитивні та негативні якості людини. Попри те що для характеристики героя оповіді автор вибирає прецедентне ім'я на власний розсуд, воно відбиває не лише його суб'єктивну оцінку, а й думку певної лінгвокультурної спільноти.

Додавання заперечного компонента до прецедентного імені сприяє формуванню на його основі ще потужнішого виражального засобу. Коли для характеристики людини автор використовує звичну форму прецедентного імені, відбувається формальне ототожнення особливостей оцінюваного суб'єкта з еталонним носієм ознак. Використання ж негатора дає змогу показати, що оцінюваний суб'єкт хоч і подібний певними рисами до еталона, проте відрізняється від нього своїми особливостями. Наприклад, публікацію про нелегку долю ударниці-буряківниці Марії Демченко розпочато заголовком *Не просто Марія* (День, 5.06.2009), який, з одного боку, проводить цілком очевидні паралелі між непростю долею відомої радянської ударниці та життям, сповненим випробувань, героїні відомого телесеріалу “Просто Марія”, а з іншого — наголошує на непересічності життєвого шляху Марії Демченко, його більшій складності порівняно з перипетіями життя героїні телесеріалу.

Прецедентне ім'я із заперечним компонентом використано також у заголовку публікації про дивака-одесита, який живе в голуб'ятні, пор.: *Не Карлсон, який живе на даху* (Високий Замок, 7.03.2012). Такий заголовок актуалізує приємні спогади читачів про симпатичного героя мультфільму Карлсона, відповідно моделює досить позитивне ставлення до героя публікації і водночас засвідчує непересічність події, оскільки йдеться про те, що над землею живе не вигадана істота з пропелером, а цілком реальна людина. Отже, заперечення поглиблює зміст прецедентного феномену, робить його ближчим і точнішим для характеристики позначуваного суб'єкта.

Прецедентні ситуації трансформують за допомогою заперечного компонента рідше, ніж прецедентні імена. Назви відомих ситуацій ви-

користовують для характеристики якихось інших обставин на основі їхньої подібності або на основі зручності відомої назви. Заперечення, навпаки, сприяє увиразненню відмінності, нетиповості характеризуваної ситуації. Наприклад, статтю про те, що українці через політичні події перестали їздити в Крим і віддають перевагу іноземним курортам, названо заголовком *Не в Крим, а в Рим* (Україна молода, 30.04.2014). Підставою для вживання такого трансформованого прецедентного висловлення послугувала не подібність ситуацій, а актуальність топонімів *Крим* і *Рим*, що входять до відомого фразеологізму *пройти Крим і Рим і мідні труби*. Ситуацію великого напливу відпочивальників схарактеризовано за допомогою трансформованого запереченням прецедентного висловлення *Не втомлені осіннім сонцем...* (Високий Замок, 3.10.2012). Отже, для характеристики ситуацій автори більшою мірою вдаються до трансформованих прецедентних висловлень, що типові для певних ситуацій, ніж до трансформованих назв власне прецедентних ситуацій.

Попри те що прецедентні тексти вважають продуктивним засобом інтертекстуалізації художнього та публіцистичного мовлення [5: 18; 7: 156], заперечні компоненти для їх трансформації використовують обмежено. Трансформовані за допомогою негатора назви відомих художніх творів зрідка стають назвами нових мистецьких продуктів. Наприклад, у 2013 році в прокат вийшов український молодіжний містичний трилер Любомира Левицького «Тіні незабутих предків», назва якого перегукується з повістю Михайла Коцюбинського «Тіні забутих предків» та однойменним фільмом Сергія Параджанова. Вибір саме такої трансформованої назви дав змогу режисерові досягти декількох важливих цілей. По-перше, ця назва прив'язує фільм до української класики, асоціює його з кінематографічним шедевром Сергія Параджанова. По-друге, вона відразу визначає національний, а точніше карпатський, колорит фільму. По-третє, засвідчує оптимістичне переконання, що молодь не забуває історію й культуру рідного краю.

Отже, трансформацію прецедентних феноменів за допомогою введення до їхньої структури заперечних компонентів зумовлює низка комунікативних причин, зокрема потреба автора увиразнити нетиповість характеризуваного суб'єкта чи об'єкта або певної ситуації, показати їхню відмінність від еталона, привернути увагу до якоїсь проблеми, анонсувати нестандартний підхід до її розв'язання, засвідчити переосмислення відомих цінностей чи стереотипів.

Використання заперечення у структурі прецедентних феноменів спрямоване не на спростування загальноновизнаних узагальнень, а на творення ще потужніших і місткіших виражальних засобів. Трансформовані негатором прецедентні феномени відрізняються від нетрансформованих складнішою семантикою, більшою полемічністю та екстравагантністю звучання, що зумовлює їхній ефективніший вплив на сприймачів.

З-поміж різних видів прецедентних феноменів заперечної форми найактивніше набувають прецедентні висловлення. Заперечення нерідко поєднують з іншими способами трансформації — усиченням, заміною лексичного компонента тощо.

Дослідження трансформованих заперечним компонентом прецедентних феноменів відкриває перспективи для подальшого вивчення інших, менш відомих способів їх трансформації.

1. *Болдырев Н.Н.* Языковые категории как формат знания / Н.Н. Болдырев // Вопросы когнитивной лингвистики. — 2006. — Вып. 2. — С. 15–17.
2. *Бондаренко В.Н.* Отрицание как логико-грамматическая категория / В.Н. Бондаренко. — М.: Наука, 1983. — 212 с.
3. *Гегель Г.В.Ф.* Наука логики: Ч. 1: Объективная логика; Ч. 2: Субъективная логика / Георг Вильгельм Фридрих Гегель. — СПб.: Наука, 1997. — 799 с.
4. *Гудков Д.Б.* Прецедентные феномены в языковом сознании и межкультурной коммуникации: дисс. ... доктора филол. наук: 10.02.19 / Гудков Дмитрий Борисович. — М., 1999. — 400 с.
5. *Журавлева Е.А.* Прецедентные тексты начала 20 века / Е.А. Журавлева, Ж.Д. Капарова. — М.: «Флинта», 2007. — 255 с.
6. *Захаренко И.В.* Прецедентное имя и прецедентное высказывание как символы прецедентных феноменов / И.В. Захаренко, В.В. Красных, Д.Б. Гудков, Д.В. Багаева // Язык, сознание, коммуникация: сб. статей. — М.: Филология, 1997. — Вып. 1. — С. 82–103.
7. *Льченко О.А.* Інтертекстуальність і прецедентність в україномовних ЗМІ початку ХХІ ст. (на матеріалі метафоричних словосполучень) / О.А. Льченко // Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. — 2013. — Вип. 35. — С. 155–160.
8. *Караулов Ю.Н.* Русский язык и языковая личность / Ю.Н. Караулов. — М.: Изд-во ЛКИ, 2010. — 264 с.
9. *Косиченко Е.Ф.* Прецедентное имя как средство выражения субъективной оценки: дисс. ... кандидата филол. наук: 10.02.19 / Косиченко Елена Федоровна. — М., 2006. — 226 с.
10. *Красных В.В.* «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? / В.В. Красных. — М.: ИТДГК «Грозис», 2003. — 375 с.
11. *Кульчицкий О.* Світовідчужання українця / Олександр Кульчицький // Українська душа. — К.: Фенікс, 1992. — С. 48–75.
12. *Мельник Ю.А.* Прецедентні висловлення пісенного походження у сучасному російськомовному публіцистичному дискурсі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.02 «Російська мова» / Ю.А. Мельник. — Сімферополь, 2011. — 16 с.
13. *Нахимова Е.А.* Прецедентные имена в массовой коммуникации / Е.А. Нахимова. — Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т: Ин-т соц. образования, 2007. — 207 с.
14. *Паславська А.Й.* Заперечення та сфери його дії: семантика, синтактика, прагматика, просодика: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук: спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / А.Й. Паславська. — К., 2006. — 35 с.
15. *Селіванова О.О.* Лінгвістична енциклопедія / О.О. Селіванова. — Полтава: Довкілля-К, 2010. — 844 с.
16. *Сусов И.П.* Семантическая структура предложения / И.П. Сусов. — Тула: Изд-во Тульск. пед. ин-та, 1973. — 94 с.
17. *Франк С.Л.* Сочинения / С.Л. Франк. — М.: Правда, 1990. — 607 с.
18. *Харитонова И.Я.* Вопросы взаимодействия лексики и грамматики / И.Я. Харитонова. — К.: Вища школа, 1982. — 160 с.
19. *Червински П.* Речевая стратегия не- и позиция говорящего в языке второй половины XX века / П. Червински // Политическая лингвистика. — 2006. — № 19. — С. 270–289.

20. Givón T. Negation in language: Pragmatics, function, ontology / Thomas Givón // Pragmatics. — N.Y. etc. : Acad. Press, 1978. — Vol. 9. — P. 69 — 112.

Статтю отримано 23.09.2014

Myroslava Bahan

Kyiv

NEGATION AS A TOOL FOR TRANSFORMATION OF PRECEDENT PHENOMENA

The article studies the structure, semantics and functions of precedent phenomena transformed using negative components. Limits and ways of this transformation are found out. Semantic and communicative-pragmatic reasons for using negations in the structure of precedent phenomena are defined. The types of precedent phenomena that often undergo transformations are described, their function and scope of use are characterized.

Keywords: precedent phenomenon, transformed precedent phenomenon, transformed precedent phrase, transformed precedent name, negation, negative component, communicative and pragmatic function, evaluation function.

Мовна мозаїка

ЧИМ ВАРТО КОРИСТУВАТИСЯ, А ЧИМ НІ!

У сучасній мовній практиці спостерігаємо дедалі ширше поєднання дієслів **користуватися / не користуватися** з такими абстрактними іменниками, як **популярність, успіх, авторитет, повага, попит** та ін., пор.: ...у Галичині, де УТКЦ **користується найбільшою популярністю** (Високий замок, 13.01.2014); **Необхідні сьогодні професії не користуються популярністю** (vn.20minut.ua); **Скульптурні вироби українських митців користуються успіхом на художніх виставках та ярмарках** (pidkazky.net); **Орден користується особливою повагою серед колекціонерів** (Українська правда, 13.01.2010); **Громадська рада при Міністерстві юстиції України не користується повагою і увагою керівництва Мін'юсту** (rbc.ua) тощо. Дієслова **користуватися / не користуватися** в цих словосполучах уживають, очевидно, під впливом російських *пользоваться / не пользоваться*, що мають в українській мові свої відповідники. Пор.: *пользоваться популярностью — бути популярним, пользоваться успехом — мати успіх, пользоваться спросом — мати попит*. Напр.: *На початку 1990 років в Україні була дуже популярною книга українського вченого зі світовим іменем, члена авторитетного Римського клубу, професора Богдана Гаврилишина "Дороговкази в майбутнє", написана ще 1980-го* (Львівська газета, 22.11.2009); *Сьома міжнародна виставка, присвячена тваринництву та зерновим технологіям, ...відбулась у Києві з 11 по 13 лютого і мала великий успіх як серед учасників, так і серед відвідувачів* (ambafrance-ua.org); *Крім того, славнозвісна «руська фарба» мала величезний попит в іноземців* (В. Скуратівський).

Дієслова **користуватися, користатися** в українській мові означають 'уживати, використовувати що-небудь для власних потреб', 'діставати якусь вигоду з чогось', напр.: *Споконвіку вважалося, що людей треба любити, а речами користуватися* (П. Загребельний); *...охорона користувалася послугами військового лікаря безпосередньо на березі або ж на острові* (В. Малик); *...ліфтом Ольга ніколи не користувалася* (Наталія Гайдамака).

Отже, уникаймо непритаманного українській мові поєднання дієслів **користуватися / не користуватися** із зазначеними абстрактними іменниками та послуговий-мося їхніми українськими відповідниками.

Валентина Фурса